

Туляков Вячеслав,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України,
професор кафедри кримінального права
Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2716-7244>

ІДЕОЛОГІЯ, ПЕНАЛЬНИЙ ПОПУЛІЗМ І ЯКІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Ідеологічні підвалини криміналізації. Кримінально-правова ідеологія це система нормативних уявлень про те, які діяння є найнебезпечнішими, які цілі ставляться перед покаранням, як розподіляються акценти між охоронною, превентивною та правозахисною функціями. Отже коли говоримо про кримінально-правову ідеологію, більшість юристів та соціологів мають на увазі нормативну систему поглядів і принципів, які визначають, що держава вважає кримінальним правопорушенням і як карає порушників. Саме тут і проявляється зв'язок з державною антикримінальною політикою: кримінально-правова ідеологія існує як формальна концепція, що забезпечує легітимізацію каральних інститутів і механізмів. Вона кримінальна лише в контексті державної позиції, бо структурує державну відповідь на девіантну поведінку та рекомендації правоохоронцям, а не саму поведінку чи суспільні установки. Однак, якщо розглядати «кримінальну ідеологію» ширше, стає очевидним, що існує низка паралельних ідеологічних систем, які формують суспільне розуміння криміналу. Це ідеологія криміналітету та маргінальних субкультур, де правові норми часто трансформуються у соціальні кодекси поведінки, внутрішньо зрозумілі лише членам групи. Є інтуїтивна кримінальна ідеологія пересічних громадян, яка базується на відчутті справедливості, страху, довіри до правоохоронців або скепсису до закону. Є бінарна ідеологія жертв правопорушень та зловживань владою, орієнтована на «жертва–злочинець», і часто не збігається із державними нормами. До цього

додаються професійні ідеології: адміністративно-зорієнтована ідеологія поліціантів і прокурорів, де превалює практика і дисциплінарна логіка; корпусна ідеологія суддів та адвокатів, що не обмежується процедурними рамками, но гарантіями прав; а також медійно та суспільно зорієнтована ідеологія громадянського суспільства, яка часто транслює моральні оцінки та очікування справедливості. Не кажу вже про архаїчну ідеологію окремих національних етнокультурних груп, де крадіжка на Андрія, толока або крадіжка нареченої, здирництво або шахрайство відносно чужинців були нормою... Така собі мозаїчність праворозуміння та правозастосування... Всі ці пласти формують багатовимірний «кримінально-ідеологічний ландшафт» країни. На міжнародному рівні виникають додаткові шари: євроінтеграційна кримінально-правова ідеологія, що імплементує принципи ЄС і стандарти прав людини; абсолютизм автономії ЄСПЛ, який часто корегує національні практики; а також МПП і міжнародне кримінальне право, які впливають на концепцію відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності. Не кажу вже про кластерну субкультуру транснаціональної організованої злочинності та гібридних колективних суб'єктів та інших нових акторів (міжнародні організації, транснаціональні корпорації, незаконні квазі-державні формування на кшталт ПГЛ, міжнародні приватні військові компанії, інвестиційні фонди, та ін). Всі вони формують нормативну мозаїчну рамку, яка, як правило, є обов'язковою для держави, але не завжди інтуїтивно зрозумілою для громадян. Зрозуміло, класична кримінально-правова ідеологія держави має каральний і превентивний характер, вона кримінальна. Антикримінальна ідеологія у вузькому сенсі: це ті елементи, що спрямовані на профілактику, соціалізацію, мінімізацію шкоди та реінтеграцію, що скоріше має бути визначеною як криминологічна ідеологія. Для повоєнної України критично важливою є саме антикримінальна ідеологія, яка поєднує державні стандарти з соціальною підтримкою, враховує реальні потреби громадян і жертв війни, інтегрує міжнародні принципи МПП і кримінальної справедливості та протидіє маргіналізації та криміналізації населення. Таким чином, виклик для України полягає не лише у тому, щоб мати «кримінально-правову ідеологію», а в тому, щоб

побудувати гібридну систему: державну антикримінальну політику, яка діє через закон, суд і правоохоронні органи, і антикримінальну ідеологію, яка працює через превенцію, освіту, відновне правосуддя і соціальну справедливість. Без такого поєднання країна ризикує залишитися у «каральній пастці», де закон існує формально, а довіра, безпека і соціальна згуртованість – ні.

Для якості кримінального закону ключовим є не відсутність ідеології, а її прозорість, контрольованість і сумісність із конституційними та конвенційними принципами, передусім стандартами ЄСПЛ за статтею 1 Протоколу № 1 та статтею 7 Конвенції. Якщо кримінальний закон перетворюється на інструмент мобілізації електорату, стигматизації опонентів або легітимації репресивних практик, навіть формально коректні з точки зору законодавчої техніки норми можуть виявитися популістськими та низькоякісними з позиції верховенства права та пропорційності [1].

Пенальний популізм Пенальний популізм – це політична стратегія, за якої кримінальна політика формується переважно як реакція на емоційні настрої, медійні паніки та символічні конфлікти, а не як результат аналізу кримінологічних даних і правових стандартів. У повоєнних умовах, коли суспільство травмоване і запит на покарання є особливо сильним, ризики пенального популізму різко зростають, що призводить до надмірної криміналізації, непропорційних санкцій, ретроактивних рішень та селективних привілеїв, руйнуючи довіру до кримінального права як інструмента справедливості [2].

Цікавість моменту полягає у тому, що такий підхід є більш-менш прийнятним у більшості європейських країн. Розглянемо казус *Florio and Bassignana v. Italy* [3]. З точки зору юридичного позитивізму та прагнення до нормативної усталеності кримінально-правових відносин рішення ЄСПЛ у справі *Florio and Bassignana v. Italy* сформулювало принципово важливу межу між репаративною та пунітивною складовою конфіскації. Суд визнав, що механічне поєднання конфіскації, яка вже виконує відновну функцію, з повною цивільною або аудиторською компенсацією без урахування сумарного ефекту перетворює репаративний інструмент на надмірний тягар і фактично створює подвійну санкцію, несумісну з вимогою

пропорційності за статтею 1 Протоколу № 1. ЄСПЛ виходить з того, що конфіскація доходів від злочину має подвійну природу: каральну та репаративну; каральний аспект полягає у позбавленні особи майна як формі покарання, тоді як репаративна функція полягає у відновленні status quo за рахунок вилучення незаконно набутого [3]. У справі Florio and Bassignana кримінальні суди конфіскували доходи від злочинів, фактично відновивши фінансовий баланс між особою та державою, але Рахункова палата додатково стягнула з тих самих осіб повну суму шкоди, не зарахувавши конфісковане в рахунок відшкодування. ЄСПЛ підкреслив, що Конвенція не забороняє поєднання репаративних і пунітивних заходів, однак держава зобов'язана оцінити сукупний ефект втручання та уникати ситуації, коли особа фактично «платить двічі» за одні й ті самі події. Порушення було констатовано не через сам факт конфіскації, а через відсутність аналізу пропорційності саме комбінації заходів: національні органи ігнорували репаративну функцію конфіскації, зводячи її лише до покарання та легітимуючи подвійне стягнення на користь того самого бенефіціара – держави.

Це рішення створює «червону лінію»: якщо конфіскація оформлюється як відновна, вона має враховуватися при оцінці загального обсягу втручання, і держава не може довільно відокремлювати її від компенсаційних вимог, посиляючись лише на різну юридичну природу процедур. Допустимим є позбавлення незаконного прибутку та відновлення status quo ante, але накладення додаткового фінансового тягаря понад реальну шкоду суперечить вимогам Конвенції, оскільки перетворюється на непропорційне покарання [3].

Спеціальна конфіскація в українському праві та санкційні механізми: vox populi vs dura lex Українська спеціальна конфіскація за статтями 96¹–96² КК України закріплена як інший захід кримінально-правового характеру, що застосовується до майна, отриманого внаслідок злочину, використаного для його вчинення або переданого третім особам. Конституційний Суд України у Рішенні від 30 червня 2022 року прямо підкреслив, що спеціальна конфіскація не припиняє права власності як bona fide, а усуває незаконне володіння майном, набутим у результаті злочину чи суспільно небезпечного діяння, і не є кримінальним

покаранням [4]. Отже, її офіційно позиціоновано як інструмент вилучення злочинних активів і відновлення правопорядку у сфері власності, а не як додаткове покарання, хоча наслідок для особи очевидно має і каральний вимір у фактичному сенсі.

У корупційних злочинах та злочинах проти основ національної безпеки загальна конфіскація як вид покарання та спеціальна конфіскація існують паралельно; суд має дискрецію комбінувати позбавлення волі, загальну конфіскацію, штраф і спеціальну конфіскацію доходу або зняття злочину. Додатковий механізм пунітивної конфіскації за Законом про санкції, який запускається через рішення РНБО, указ Президента та розгляд у ВАКС, на практиці набуває квазіадміністративного характеру: формально це не кримінальне провадження і не вимагає вироку, але пов'язане з оцінкою участі особи у терористичних актах, фінансуванні агресії або серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права. Плюс конфіскація необґрунтованих активів... Ну так – звемо це цивільною конфіскацією [5]. У політичній риторичі цей механізм прямо прив'язується до репараційної мети – використання конфіскованих російських активів для відшкодування шкоди Україні й жертвам, при цьому він одночасно виконує пунітивну та превентивну функції, зближуючи його з кримінальними санкціями та автономним тлумаченням покарання у практиці ЄСПЛ. У наукових дискусіях санкційна цивільна конфіскація часто описується як гібрид: конфіскація *pro futuro* в інтересах репарацій та протидії корупції плюс де-факто санкція за участь у порушеннях міжнародного права [5].

У цьому контексті Florio and Bassignana підсвічує ключове питання для України: якщо держава одночасно застосовує кримінальну спеціальну конфіскацію, санкційну конфіскацію та цивільно-правове відшкодування шкоди щодо одного й того ж фактичного масиву подій, вона повинна демонструвати контроль над сумарним тягарем, інакше виникає класичний ризик подвійного стягнення на користь держави або потерпілих. Аналітичні огляди української практики в антикорупційному блоці показують, що суди нерідко поєднують спеціальну конфіскацію незаконно отриманої вигоди, штраф або загальну

конфіскацію як покарання та цивільний позов про відшкодування шкоди державі без чіткого взаємозаліку сум. Якщо шкода державі розраховується як сума неправомірної вигоди або завищення ціни, а та сама сума вже вилучена через спеціальну конфіскацію, то, з огляду на логіку Florio and Bassignana, суд має або зарахувати вилучену суму в рахунок відшкодування, відокремивши залишок як суто пунітивний елемент, або мотивовано пояснити, чому додаткове стягнення не виходить за межі необхідного для досягнення репаративної мети (наприклад, через різних бенефіціарів або різний обсяг шкоди). У протилежному випадку накладання сум спеціальної конфіскації, штрафів і відшкодувань створює сильний аргумент для потенційної скарги до ЄСПЛ за лінією надмірного втручання в право власності [7]. Для воєнних злочинів та міжнародних злочинів базовий підхід міжнародного права вимагає пріоритету репарацій жертвам через індивідуальні й колективні механізми, а конфіскація слугує інструментом наповнення фондів для таких репарацій.

Українська модель наразі переважно орієнтована на конфіскацію активів агресора й пов'язаних осіб через санкції, спеціальну конфіскацію та механізми воєнного стану з бюджетним зарахуванням конфіскованого і подальшим обговоренням спрямування цих сум на відбудову та компенсації. У термінах Florio and Bassignana центральним стає питання, чи не створить майбутнє одночасне застосування санкційної конфіскації російського активу як репарації, спеціальної або загальної конфіскації за вироком (у разі засудження індивідуальних обвинувачених) плюс цивільні позови жертв щодо тих самих активів ситуацію, коли сумарний тягар перевищить обґрунтовану суму шкоди й перетвориться на непропорційне покарання.

У попередніх українських дискусіях про пунітивну компенсацію як цивільний аналог кримінального покарання наголошувалося, що ризики для ЄСПЛ виникають саме тоді, коли пунітивна компенсація стягується поверх уже реалізованих кримінально-правових заходів без обліку загального масштабу втручання або без чіткої межі між компенсацією шкоди та штрафним надлишком. Ідея пунітивної компенсації полягає в тому, що вона розглядається не лише як

спосіб відшкодування збитків, а як кримінально-превентивний захід, який доповнює традиційні покарання й спрямований на стримування протиправної поведінки через фінансове покарання. Florio and Bassignana фактично підтверджує цю логіку: якщо одна й та сама держава за один і той самий факт спочатку вилучає дохід як репарацію плюс покарання, а потім у цивільній або аудиторській площині стягує повний обсяг збитків, ігноруючи вже здійснену репарацію, це створює надмірний тягар і порушує статтю 1 Протоколу № 1 [8, 9].

Для української спеціальної конфіскації це означає, що якщо законодавець або суд оголошує її репаративним механізмом: відновленням законного майнового стану, то далі вона має визнаватися частиною загального *htgfhwsqyjuj* і враховуватися при розрахунку будь-яких додаткових цивільних або бюджетних вимог. Альтернативно, якщо спецконфіскація подається як чисто пунітивний захід, її необхідно пропорційно обґрунтовувати за стандартами кримінальної санкції, а не приховувати за мовою реституції. Конституційний Суд уже пішов шляхом репаративної концептуалізації: вилучення незаконного володіння, що зближує українську модель із тією, яку ЄСПЛ розглянув у справі проти Італії. ЄСПЛ фактично критикує національні органи у Florio and Bassignana за те, що вони визнали конфіскацію лише каральною та проігнорували її відновлювальний елемент, чим легітимували подвійне стягнення. Це особливо важливо для українських справ, оскільки в національному дискурсі часто проголошується, що спецконфіскація «не є покаранням», а отже, до неї можна «додати» ще й компенсацію, не змінюючи логіки пропорційності. Florio and Bassignana фактично говорить: якщо конфіскація фактично вже компенсує збитки, це має враховуватись при оцінці сумарного втручання за статтею 1 Протоколу № 1. Таким чином, для подолання пенального популізму при одночасному застосуванні спеціальної конфіскації за КК, конфіскації за санкційним законом, загальної конфіскації як покарання та цивільних позовів держави або жертв суди (а, насамперед, мають прямо фіксувати в мотивувальній частині, які суми спрямовані на репарацію, а які – на покарання або превенцію, і як саме вони уникають надлишкового стягнення. Florio and Bassignana фактично вимагає механізму зарахування: усе, що вже

вилучено як дохід або збиток, має зараховуватись у рахунок репараційних вимог того ж бенефіціара (держави або потерпілого) якщо немає переконливої причини цього не робити. Для України це означає потребу в прямій нормі або усталеній практиці, яка зобов'язує суд при вирішенні цивільного позову або санкційної конфіскації враховувати раніше застосовану спеціальну конфіскацію (і навпаки); дотична до цього проблематика піднімається і в справі *Ragazzoni* та інші проти Італії, яка наразі перебуває на стадії комунікації [7].

Там, де конфіскаційні механізми прив'язані до різних бенефіціарів (наприклад, державний бюджет *versus* фонди репарацій для жертв воєнних злочинів), можна обґрунтовувати відсутність подвійної репарації, але і в цьому випадку потрібен чіткий опис шкоди, її носіїв і цілей кожного інструмента. Таким чином, якщо Україна офіційно закріпить, що спеціальна конфіскація кримінального права та санкційна конфіскація використовуються для формування фондів репарацій жертвам агресії або потерпілим від корупції, це наблизить модель до міжнародних рекомендацій, але одночасно посилить вимоги до пропорційності та прозорості загального пакета втручань.

У такій оптиці *Florio and Bassignana* є зручною опорною точкою для аргументації української моделі поєднання спецконфіскації та репарацій: конфіскація може й повинна виконувати репаративну функцію, але лише за умови чесного обліку сумарного втручання, відсутності фактичного дублювання стягнення з однієї й тієї ж шкоди та демонстрації обґрунтованої пропорційності щодо статті 1 Протоколу № 1. Конфіскація з репаративною функцією вже є частково компенсацією; якщо держава вдруге стягує ті самі кошти, це перестає бути відновленням і перетворюється на приховане покарання в автономному контексті розуміння статті 7 ЄКПЛ.

Рефлексії якості. Рефлексивна кримінально-правова ідеологія означає, що законодавець, доктрина та правозастосувачі постійно піддають сумніву власні уявлення про «небезпечне» та «справедливе», зіставляючи їх із кримінологічними даними, конвенційними стандартами та досвідом жертв. У цьому контексті кримінологічне мислення, концептуалізоване як творче руйнування, виступає

інтелектуальним механізмом, який дозволяє вивести кримінальне право за межі пенального популізму та нормативного автоматизму. Такий тип мислення передбачає, що кожна нова криміналізація, ужорсточення санкцій, запровадження імунітету або привілею повинні пройти «стрес-тест»: чи не є вони продуктом політичної кон'юнктури, моральної паніки або вузькокорпоративних інтересів, чи узгоджуються із даними про реальну криміногенну ситуацію, віктимізацію та ефективність покарань [2]. «Творче руйнування» полягає у розбиранні норми до її базових елементів – об'єкта, адресата, моделі поведінки, очікуваних наслідків – і перевіряє, чи не може той самий публічний інтерес бути забезпечений менш репресивними й більш ефективними засобами. Концепція кримінологічної інженерії [10] додає до цього проектний вимір: кримінальне право розглядається як система, яку потрібно свідомо перепроєктувати в умовах війни та повоєнної реконструкції так, щоб вона одночасно відповідала вимогам безпеки, Конвенції, міжнародного кримінального права й завданням перехідного правосуддя. У цій логіці ідеологічна якість кримінального закону вимірюється не тим, наскільки він «жорсткий», а тим, наскільки він є результатом рефлексивного кримінологічного планування й здатності руйнувати застарілі репресивні шаблони [10]. Застосування такого підходу до повоєнного законодавства дозволяє виявити, де під риторикою «захисту національної безпеки» приховується фактичне розширення складів до масових категорій населення, де санкції втрачають зв'язок із реальним рівнем небезпеки, а де «вузькі» винятки та імунітети відтворюють старі патерни недоторканності. Це може бути запобіжниками проти деградації конституційної й конвенційної якості кримінального закону під впливом короткострокових політичних імпульсів.

Список використаних джерел

1. Tuliakov V. O. Reparative Confiscation in the ECtHR Case Law: Pragmatic Lessons from Florio and Bassignana v. Italy for the Ukrainian Legal System. (February 05, 2026). 8 p. (Preprint). Available at SSRN:

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=6181360 ; Publication date : 05 Feb., 2026 ; URL: <https://hdl.handle.net/11300/31958>.

2. Tuliakov V. O. Кримінологічне мислення як творче руйнування. *Innovation and Internationalisation in Higher Education: Proceedings of the British-Ukrainian Conference* (London, 16 October 2025). Odesa: International Education Corporation; National University "Odesa Law Academy", 2025. С. 330–334. URL: <https://hdl.handle.net/11300/31874>. [echrcaselaw].

3. ECHR, Florio and Bassignana v. Italy (Applications nos. 34324/15 and 65192/16), Judgment of 5 February 2026. HUDOC: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-248206>.

4. Рішення Конституційного суду України від 30 червня 2022 року щодо конституційності статей 96¹ та 96² Кримінального кодексу України (спеціальна конфіскація). КСУ: <https://ccu.gov.ua/en/novina/court-declared-articles-criminal-code-ukraine-special-confiscation-be-constitutional>.

5. Дмитро Михайленко, Юрій Боднарук. Цивільна конфіскація: особливості цього інституту та практика доказування : *аналітичний матеріал Апеляційної палати ВАКС щодо практики доказування у справах про стягнення необґрунтованих активів*. URL: <https://ap.vaks.gov.ua/articles/tsyvilna-konfiskatsiia-osoblyvosti-tsoho-instytutu-ta-praktyka-dokazuvannia/>.

6. Illia Chernohorenko. Seizing Russian Assets to Compensate for Human Rights Violations in Ukraine: Navigating the Legal Labyrinth. *European Papers*, Vol. 8, 2023, No 3, European Forum, Insight of 28 December 2023, pp. 1067–1075. doi:10.15166/2499-8249/702.

7. ECHR, Application no. 34322/15 Ruggero RAGAZZONI and Others v. Italy and 2 other applications, communicated on 28 June 2024. HUDOC: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235240>.

8. Туляков В. О. Пунітивна компенсація: український захист нацбезпеки в контексті розвитку. Правове забезпечення основ національної безпеки України в умовах війни: проблеми теорії та правозастосування: матеріали круглого столу

(Харків, 17 жовтня 2025 р.). Харків: Право, 2025. С. 39–43. URL: <https://hdl.handle.net/11300/31467>. [echrcaselaw].

9. Туляков В. О. Punitive Damages VS. спеціальна конфіскація. У: Правова політика України: історія та сучасність: матеріали VI Всеукраїнського наук.-практ. семінару (Житомир, 9–10 жовтня 2025 р.). Житомир: Житомирська політехніка, 2025. С. 73–76. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30848>.

10. Туляков В. О. Кримінологічна інженерія: методологія трансформації кримінального права України в умовах війни та повоєнної реконструкції. *Актуальні проблеми кримінального права*. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2025. С. 229–234. URL: <https://hdl.handle.net/11300/31525>. [echrcaselaw].

У підготовці цього рукопису було використано інструменти штучного інтелекту (системи автоматизованої обробки тексту та пошуку інформації Perplexity) виключно як допоміжний засіб для формулювання і редагування тексту. Усі змістовні висновки, інтерпретації джерел, добір літератури, а також остаточні формулювання належать автору, який несе повну відповідальність за точність наведених фактів і коректність посилань. Застосовані інструменти ШІ не використовувалися для генерації емпіричних даних, фабрикації джерел чи підміни наукового аналізу.